

TONYUKUK KİTAPESİ: ESKİ BİR TÜRK ŞAHESERİ*

(Modern Türkiye'nin Bilge İltirîş'i Gazi Mustafa Kemal
Atatürk'e ithaf edilmiştir)

MARTIN SPRENGLING**

Çeviren: MEHMET İNHAN***

GİRİŞ

Taş ve bronz üzerine kazılmış binlerce yazıt, çağlar öncesinden çeşitli korunum durumlarında günümüze değin ulaşmıştır. Bu satırların yazarı, bunlardan çoğunu bir düzine çağdaş Avrupa dilinde; Yunanca ve Latince'de, Mısır, Sumer, Babil, Hitit, Elamca gibi dillerde; Sinâ dili, İbrânî, Fenike, Aramî, Nebatî, Palmira ve Süryânî dillerinde; Güney ve Kuzey Arap dillerinde; Eski Farsça, Pehlevî ve Modern Farsça'da yazılmış olanlarını görmüştür. Bunların çoğu, öylesine abartılarak övülmüş, tanıtılmış ve üne kavuşturulmuştur ki, sonunda Batı Dünyası, insanlık tarihinin Mısır, Babil, ve Hitit İmparatorlukları, İsrail, Yunanistan ve Roma tarafından oluşturulduğuna inanmıştır. Ancak son yıllardadır ki Çin, Hindistan ve Japonya, Amerika ve Avrupa'nın bilincine kendilerini âdetâ zorla dayatmaktadır.

Hemen her yerde yerleşik insan olmak, (çiftçi ya da şehirli) sanki insan tanımının ön koşuluymuş gibi ele alınıyor, onun geçici, raslantısal söylemi ve durmaksızın yıkılan yaratıları inatla sanki uygarlık adına ne varsa bundan ibaretmiş gibi gösteriliyor. O kadar ki, Türk, İranlı ve Arap bile tılsımlı bir aldatılmışlığı yaşayan Batı'nın aldatıcı etkisi ile kendi göçebe kökenlerini unutmak, kendi köy ve şehirlerinin

*"Tonyukuk's Epitaph : An Old Turkish Masterpiece," *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, cilt 56, sayı 1 (Ocak 1939), sayfa 1 ve devamı.

Makale şu kısımlardan oluşmaktadır : Giriş, Metin, Açıklamalı Bilimsel Çeviri, Edebî Çeviri ve Metnin Yeni Alfabe ile Transliterasyonu.

Ayrıca bkz., "Tonyuquq's Epitaph : Transliterated Text and New, Scientifically Annotated Translation, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, cilt 56 (1939), sayfa 355 ve devamı.

** Şikago Üniversitesi.

*** Yüksek Elektronik Mühendisi.

çevresindeki göçebe yaşam biçimlerine gözlerini kapamak, bu göçebe topraklarını ve onları verimli bir biçimde işleme sanatını geliştirmiş olan kendi insanların değerini küçümsemek, onları ihmal etmek tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

Batı'nın bilimiyle birlikte bilgisizliğini de sihirli bir hikmet gibi kabul eden bu Batılılaşma anlayışında yatan tehlike, dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Amerika Birleşik Devletlerinde, yakın zamanlarda yaşananlarla iyice açığa çıkmaktadır. Bir zamanlar yüzbinlerce bizonun ve diğer av hayvanlarının dolaşıp yaşadığı, beslenebildiği uçsuz bucaksız ovaları üzerinde, Amerika, kovboylarının, göstermelik turistik çiftliklerde çobanlara, hayvan bakıcılarının da masasında bulunmayan memurlara dönüşmesine göz yumdu. Medeniyetin medârı iftaharı "dikenli teller"i bu "medeniyetten uzak kalmış" bölgeye getirerek o görkemli otlakların, kâr hırsı ve yanlış tarım sonucu, kuru toz çanaklarına dönüşmesine neden oldu. Bu yüzden milyonlarca insanın hayatları etkilenirken, yağmur suları verimli üst toprak tabakalarını durmaksızın Atlantik Okyanusuna taşımaktadır.

Eski Asya'nın gezgin azizleri ve bilgeleri ne sanıldığı kadar bilgisiz ve akılsız, hattâ ne de okumayazma bilmeyen kişiler değildi. Safdil Batılı, Arap çöllerinde ve İran bozkırlarında böyle insanların yaşadığını kabul etmeye pek gönüllü değildir. Oysa kendi dini diye kabul ettiğinin Arap çöllerinden çıkmış olmasıyla övünür ve İran bozkırlarından gelen Magilerin yeni doğan "Kral İsa"ya büyük bir saygı ile imân etmiş olduğuna kolayca inanır. Türkler ve Tatarlar üzerine yarı eğitilmiş Batı, son yıllarda yarım ağızlı da olsa iyi birkaç şey işitti. Ne var ki genelde, süper devlet adamları ve süper basın mensuplarının damgaladığı sıfatlar ve sloganlarla kafası bulandırılmıştır. Batıda Tatar hâlâ "Tartar"dır. Türk kelimesi ise "ağıza alınmaz" ya da Gladstonevari "Avrupa'nın hasta adamı" gibisinden sıfatları çağırıştırır. Gerçek Türk üzerine, onun yaratıları ve şânı üzerine, ortalama "eğitim görmüş" Batılı hemen hemen hiç bir şey bilmemektedir.

Avrupa ve Amerika'nın arkeoloji pazarları, Mısır ve Babil yapıtlarıyla dolup taşmaktadır. Filistin diye bilinen dar coğrafi şeritten, Yunanistan adlı küçük kara parçasından çıkagelen kişiler ve olaylar, küçük ellere uygun küçük paketler haline getirilip, küçük vasat beyinlere uygun düşen aşınmış sloganlarla damgalanıp, eğitimin her sokak köşesindeki işporta tezgâhlarına çıkartılmaktadır.

Oysa, Sibirya'nın geniş steplerinden Küçük Asya'nın büyük yaylalarına ve verimli Macar ovalarına kadar yayılan Türkler kolayca kavranıp anlaşılammış, dürüstçe değerlendirilememişlerdir. Şu hızlı devinen zamanımızda atılan yürekli bazı adımlara karşın öyle görünüyor ki, Türklerin insanlık tarihine yaptıkları ağırlıklı etkinin Batı bilincinde yer etmesi en azından bir yüzyıl daha alacaktır.

Son elli yılın çalışmaları ve bulguları böylesi bir anlayışa doğru umut verici bir başlangıç oldu. Avrupa'da uzun zamandır benimsenen egemen görüşün tam aksine, artık Türko-Tatar kavimlerin Baykal gölünden Macar ovalarına, at sırtında göçebelikten motor ve uçak çağına uzanan, değişik zaman ve ortamlarda altı ile on arası değişik Asya tipi alfabetik yazıyı uygulayarak kullandıklarını görmeye başlıyoruz. Bu geniş nüfus alanında yaklaşık onbeş asır içinde, en az bir o kadar dinsel dünya görüşünü, doktrini, tekniği kullanmayı, etkilemeyi, kimi zaman belirleyici olarak dönüştürmeyi öğrenmişlerdir. Bunlar Avrupa'nın ve Yakın Asya'nın "dünya imparatorlukları"ndan ne dünya işlerinde daha az etkili ve önemli, ne de daha az ömürlü olan imparatorluklar kurmuşlar, tabii ki bu süreçte kendilerininkini kurarken diğerlerini de yıkmışlardır. Gerek zanaat ve gerekse sanat ve bilim teşvikçileri olarak sanat ve bilimin gelişmesinde etkin bir rol oynamışlardır. İnsanlığın ve kültürünün beşiği olarak görülen Asya'nın bu büyük batı yarısını gerektiği gibi incelemek için artık sadece Sâmî ve Mısır Dünyasını bilmek yeterli olamamaktadır. Eğer anlamlı bir bütün olarak görülme istenirse bu tabloya Arî-İranlı ve ondan az olmamak üzere Türk-Tatar nüfuz alanı da dahil edilmelidir.

Bu yöntem ve bu konu, son on yıl içinde Şikago Üniversitesinde ele alınmıştır. Yazar, Türk dili açısından, kolayca kazanılabilecek olan Osmanlıca'yı saymazsak, Batılı öğrenci için en iyi başlangıcın Runik alfabesiyle yazılmış olan eski Türkçe olduğuna inanmaktadır. Bugüne dek bulunmuş olan ve kısmen yayınlanan iki grup yazıtdan başlangıç aşaması için önemli olanları yine en eski olanlarıdır. Milâttan sonra 750-850 yıllarına rastlagelen Uygur Krallığına ilişkin belgelerle, sayısız Yenisey mezar yazıtlarının ve daha birçok küçük yazıtların derinlemesine incelenmesini daha sonraki bir zamana bırakarak Şikago'daki ekiple dikkatlerimizi eldeki verilere göre Türk adıyla adlandırılan en eski imparatorluğun son zamanlarına rastgelen ve dönemin olaylarına eğilen beş temel yazıtta yoğunlaştırdık.

Bu imparatorluk, yazıtlarda adı geçen büyük kurucuları Tumen, İl-Kağan, İstemi ve Moka'nın bir yandan Pers ve Bizans İmparatorluklarıyla, diğer yandan da Çin'le ilişkiler kurdukları imparatorluktu. MS. 550 yıllarında tarih çapında önem kazanarak sınırları doğuda Mançurya'dan batıda Soghdia (bugünkü Buhara, Batı Türkistan) bölgelerini kapsayan bu birleşik imparatorluk otuz yıl süresince güçlü olarak hüküm sürdü. Daha sonra, doğu ve batı imparatorlukları olarak ikiye bölündü. Doğu imparatorluğu elli yıl daha bağımsızlığını korudu. Batı ise yükselişini 75 yıl sürdürdü. Elli yıllık Çin boyunduruğundan sonra doğuda MS. 680 yıllarından MS. 750'ye dek sürecek olan bağımsız bir imparatorluğun yeniden oluşması gözlenir. Bu tarihten sonra ise yerlerini, bir yüzyıl daha hükmedecek olan yakın akrabaları Uygurlar alır.

Sözü geçen ve üzerinde biraz bilgimiz olan beş temel yazıt, işte bu Uygurlar öncesi imparatorluğun yetmiş yılının 40-55 yıllık bir süresini kapsar. Bunlardan yalnızca bir tanesinin runik metnini (görece en az önemli ve en harâb durumda olanı) Lwów'da 1928'de basılan Polonya dergisinde (Kotwicz ve Samoïlovitch, "Le Monument Turk d'Ikhekhuchotu", *Rocznik Orientalistyczny*, cilt 4, 1926, sayfa 60-107) kolayca bulmak mümkündür. Oğın abideleri adı verilen diğerleri çok dikkat çekicidir. Ne var ki, öylesine yetersiz yayımlanmışlardır ki, haklarında güvenilir pek az şey söylenebilir. Günümüz alfabesine çeviri ve tercümesi açısından en geniş biçimde ele alınan ve en iyi yayını yapılan yapıtlar, bir bakıma birbirlerini tekrar eden ve imparator Bilge Kağan ve küçük kardeşi Kültegin onuruna dikilen iki büyük yazıttır. Beş yazıt arasında en iyi ve bütünsel olarak korunmuş olanı ve her bakımdan olağanüstü özellikler taşıyanı ise büyük başbakan Tonyukuk'un özgeçmişini anlatan kitabesidir.

Yaptığımız bu monografik denemenin konusu, sözü edilen yazıtlar dizisinin dayanak noktasını oluşturan işte bu kitabedir. Yalnızca bu beş yazıtın değil, daha eski Türkçe yazıtların arasında da en önemlisi, şüphesiz olarak en dikkat çekicisi ve ne yazık ki bugüne dek en az incelenmiş olanıdır. Bu çalışmanın yazarının elinde runik metin olarak yalnızca Radloff'un yayınladığı *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge 1899) bulunmaktadır. Aynı yazarın *Atlas'ı* elimde bulunmamaktadır. G. J. Ramstedt'in Sine-Usu yazıtı üzerine notlarını (*Journal de la Société Finno-Ougrienne*, cilt 30, sayı 3, s. 10-63) ve yine Ramstedt'in okuma tarzı ve fotoğraf-

ları üzerine Thomsen'in çalışmasında (*Turcica, Samlede Afhandlingar*, cilt 3, s. 92-198) sunduğu düzeltmeler son derece yardımcı oldu. Ayrıca, Rodloff'un transkripsiyon ve çevirisi, Thomsen'in Danimarkaca olan notları ve çevirisi (Almancaya çeviren Schaefer, *ZDMG*, cilt 78 (Yeni Dizi, cilt 3), s. 121-75, İngilizceye çeviren: E. Denison Ross, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, London Institution, cilt 6, s. 37-43) gibi kaynaklarda ihmal edilmemiştir. Samoïlovitch tarafından yayınlanan birkaç metne ait ek bilgiler de (*Rocznik Orientalistyczny*, cilt 4, s. 99-102) not edilmiştir. Bu çalışmalarda yaşlı vezirin cümlelerinde bol bol kullandığı özel deyimlerin, cümlelerinin ve anlam inceliklerinin okunup anlaşılabilmesinde en büyük katkı ise, bilimsel çeviri notlarının da göstereceği gibi, İstanbul'da Hicrî 1333-35 yıllarında yayınlanan Kaşgarlı Mahmut'un mükemmel eseri *Divânü-Lugâti-t' Türk'ün* kapsamlı kullanımından sağlanmıştır.

Bu temel çalışmalara dayanarak ve gerçekten büyük bir kişiliğe sahip olan bu yaşlı devlet adamının engin bilgi ve deneyimlerinin derinliğine ulaşmak amacıyla defalarca yapılan yoğun denemeleri okuma sonucunda yazar, kendisinden önceki değerli bilim adamlarının çalışmalarını birkaç adım ileriye götürmüş olduğuna ve bu çalışmada ortaya koyduğunun yeni bir okuma olduğuna emindir. Bu büyük yazıt, yeniden ele alınmaya ve yeni bir yayına lâyıktır. Yazıt üzerindeki çalışmalarını bir grup uzman öğrenciyle sürdürürken, yazar, sık sık şu soruyla karşılaşmıştır : "Bu düzeyde bir yapıta, bu sanatsal inceliğe, böylesi açık ve güzel ifade biçimine başka bir eserde raslamış mıydınız?" Yazarın yanıtı defalarca "Hayır!" olmak durumundaydı.

Çalışmalar ilerledikçe, yazarın, yaşlı vezir Tonyukuk üzerinde çalışırken dünyanın en güçlü dehâlarından biri üzerinde çalışmakta olduğu inancı güçleniyordu. Böylesi canlı ve açık bir üslubu, güçlü bir düşünceyi, anlatım yeteneğini yaşlı hatibin özgeçmişinde (*apologia pro vita sua*) sergilediği biçimiyle ortaya koyan bir başkasını bulabilmek için insanın çok derinlere inmesi, konuyu çok geniş kapsamlı olarak ele alması gerekir. Ondan üstününü bulmak, özellikle taş yazıtlarda böyle bir şeye rastlamak, gerçekten ender bir buluş yapmak demek olur.

Karşılaştığımız bu eser yalnızca en üst düzeyde ve birincil önemde bir tarihî yazıt değildir; burada elimizde hazinelerin en enderi, Eski Türk edebiyatının özgün bir yapıtı bulunmaktadır. Bu eser

bir şiir değil, bir dram değil, bir tarihçe ya da bir hikâye veya öykü değildir. Herşeyiyle kendine özgüdür! Başyapıt, şâheser, şaşmaz bir kesinlikle içinde bulunduğu ortamı en verimli biçimde değerlendiren bir eserdir. Bu açıdan, Sezar'ın "Değerlendirmeler" (*Commentary*) adlı eseri ile karşılaştırıldığında ondan aşağı kalmayacaktır. Özellikle taş yazmalar üzerine, bu çalışmanın yazarı ve danışabildiği tüm meslektaşları, dünyadaki büyük yazıtlar arasında Türk Tonyukuk'un kitabesinin özlü mükemmeliyetine yaklaşan, değil daha üstününü, eşdeğerini dahî tanımamaktadırlar.

Bu kralların ve krallıkların yaşlı yaratıcısı günlük sâde diliyle, görünürde saf ve amaçsız bir ifade ile satırlarda dolanarak, kimi cümleleri tekrar ederek, gereksiz bir özgünlük arayışıyla kendisini zorlamadan, maharetle kaleme alınmış öyküsünü anlatmaya başlar. Gerekliği zaman, gerekli gördüğü yargıya zorlamadan, açıklıkla ulaşmaktadır. Eylemi doğuran zorunluluk durumları süratle ve büyük bir açıklıkla çizilmektedir. İçinde devirlerin değiştiği bu büyük yaşam öyküsünün dönüm noktalarını oluşturan büyük olaylar ve başarılar doğal bir biçimde yerli yerine oturmaktadır. Sürecin bütünü, sonunda, temel başarıları bir kez daha toparlayan kısa ve özlü bir değerlendirmeyle özetlenir. Buruklaşmayan ancak iğneleyici ve hicivli bir sonsöz aslında bir sonu, bir sona erişi değil, ileriye umutlu bir bakışı ve yeni bir başlangıcı vurgulamaktadır.

Onu gençliğinde, 680 yılından önce Türk İmparatorluğunun en karanlık yıllarında, yoksul olmasa bile, hattâ varlıklı bile sayılsa, bir Çin tebası olarak, halkının bu boyunduruk altındaki bir durumunu nasıl bir duyarlılıkla algıladığını görüyoruz. Kendi öncülüğü altında bağımsızlık için girişilebilecek bir hareket önerisini ölçüp tartarak reddeder. Bu amaçla yapılan en az bir başarısız girişimi görür. Ne var ki, gerekli aile ve aşiret bağlarının yokluğu sebebiyle birinci adam olamayacaksa bile ikinci adam olabilecektir.

Küçük bir hareket başgösterir. Eski kraliyet ailesinin bir kolunun öncülüğünde başlayan, ancak henüz kök salmamış bir harekettir bu. Ne var ki, burada sözkonusu olan yepyeni bir enerji, bir güç ve bir dirençtir. Harekete katılmaya çağrılır ve kabul eder. Titiz zekâsı derhal işe koyulur. Siyasetle ilgili sorunlar onun çözümüne bırakılmıştır. Farkedilmeden ve yeraltından mı hareket etmelidirler, yoksa büyük oynayıp emperyal bir statü öngörerek mi davranmalıdırlar? Tanrıların tehlikelerle dolu bir yaşam için sundukları bilgelikle karar

verir ve onun önderi Çinliler için Kutluğ (kut sahibi), kendi halkı için “İltiriş” (bir milleti biraraya getiren, ulus kuran) Kağan olur.

Bu küçük, yoksul ama mücadelecı imparatorluk düzenbaz düşmanlarla çevrilidir. Durağan kalamaz, aksi halde kendini çevreleyen ayakbağlarıyla engellenip yokedilir. Genişlemesi gerekmektedir. Kuzeyde, güneyde ve doğuda birçok savaşlar yapılmaktadır. Tonyukuk kendini detaylarla oyalamaz. O, gayretini tek bir belirleyici başarı üzerine yoğunlaşır ve bu, yalnızca yakın akraba Oğuz’a karşı değil, onların ve diğer kabilelerin sadakatı üzerinde de kazanılmış bir zafere dönüşür. Yeni İmparatorlukların beşiği nehir ülkesi Orhon ve Baykal gölü güneyindeki Selenga bölgelerinde sağlam olarak yerleşirler. Moğolistan ve kabileleri yeni devlete dahil edilir ve birleştirilir.

Derken sahne ustaca değişir. Tam bu noktada Kutluğ İltiriş Kağan’ın sahneden uzaklaştığını ilk kez sezinen kişi Thomsen olmuştu. Kağanın soylu beyleri arasında tek bir varisten bile söz edilmezken bunlardan kesin olarak ikisi, muhtemelen de üçü uzaklaştırılarak Tonyukuk’un akıllı yönlendiriciliği altında görevi devralacak bir başkasına yeri açarlar. İltiriş’in ölümü zamansızdır. Kendisi 690-691 yıllarında, on yıllık hükümdarlıktan sonra daha henüz genç olsa gerektir. Bir felâket olasılığını sezinenleriz. Çin yıllıklarında ve kayıtlarında çok az ya da yok denecek kadar az bilgi vardır. Belki de Çinliler onu Tonyukuk’la karıştırmışlardır. Çünkü, bu noktada Tonyukuk’un Çince adı ve ünvanı ile bir savaşta öldüğünü kaydederler (Thomsen, *Afh.*, p. 190). Oysa, Türkçe adıyla, 30 yıl kadar sonra hayatta olduğunu bilmektedirler (Thomsen, *Inscription de l’Orkhon*, s. 75 ve devamı). Çinliler bu konuda kararsızlık içindelerse de Tonyukuk gerçeği bilmekteydi. Yazar eğer yanılmıyorsa, 18’inci satır İltiriş’in sonunu anlatmaktadır. Eski yediyüzler ikibin, ikibinler iki ordu olmuşlardı. Tonyukuk’un uyarılarına karşın İltiriş, Çin’i zaptetmek ve hükmetmek hırsına kapılmış, ve bu emelini gerçekleştirme yolunda yaşamından olmuştu.

Olağanüstü enerjik ve güçlü genç kardeşi, Çince’de Metçue, Türkçedeki adıyla Kapagan, Kağanlık tahtına geçer. Tonyukuk’un yönlendiriciliğinde göçebe bir karargâh oluşturur. Bu sırada orduları kuzeydoğu Çin’in zengin topraklarına ve şehirlerine akın ederek bir yandan öc alma amacına yönelik olarak Türklere bol

ganimet sağlarken diğer yandan da kuzey sınırının ötesine Çinlilerin yapabilecekleri saldırgan girişimleri durduruyorlardı.

Bunlar başarılıdıktan sonra, göçebe bir ulus için sürekli bir zorunluluk olan yayılmacı uç sınır güçleri ileriye Baykal gölünün kuzeybatısından Kögmen (ya da Tangnu, Sayan) dağlarının üzerinden Yenisey'in yukarı uçlarına, Kırgızların yurdunun içlerine doğru ilerlemelerini sürdürüyorlar. Kış ortasında gerçekleştirilen bu olağanüstü başarı, diğer üç yazıtta da yer alan olaylara kıyasla daha ayrıntılı olarak tasvir ediliyor. Öyle görülüyor ki, bu olay yalnızca Tonyukuk idaresindeki Türkler'de değil, zayıf bir anda yakalanan ve güneydoğuya hareketleri en az yüz yıldan fazla ertelenen Kırgızlarda da derin bir iz bırakmıştır.

Bu yorucu sefer sonucunda, Metçue Kağan'ın olağanüstü enerjisi de tükenmiş gibidir. Ölen karısının ağıtını tutmaya yurduna döndükten sonra bir daha Tonyukuk'un kayıtlarında aktif olarak sahnedeki belirmez. Çin kaynaklarına bakılırsa Kağanlık ünvanını iki oğluna devreder. Bunlardan büyük olanı Böğü esas varistir. İnel ise muhtemelen onu izleyecektir. Benzeri bir yöntem, yine benzer kötü sonuçlar yaratacak şekilde Bağdat'daki Abbasi halifeler tarafından da kullanılır. Aynı Çin kaynaklarına göre, az bir zaman sonra, 716'da Kapağan bir kazaya kurban gittikten sonra, Böğü ve yandaşları hemen tasfiye edilir ve İltiriş'in büyük oğlu Bilge Kağan aynı yılda tahtı devralır. Durum böyle de olmuş olsa, Tonyukuk'un kayıtlarında, ki kuşkusuz daha güvenilir bir bilgi kaynağıdır, Kapağan bu noktada kaybolur ve Böğü Kağan, Çin kayıtlarının anlattığının çok daha üstünde aktif bir rol alır.

Böğü'nün hükümdarlığı sırasında olayların niteliği iki zıt dönemde özetlenebilir. Böğü ilk başta entrikacı ve zayıf kişilikli olarak belirmekte, Tonyukuk'un etkinliğini kırmak istemekte, İmparatorluğun o ana dek karşılaştığı en büyük tehlike karşısında edilgen bir savunma politikası izleyerek kendinin akıllıca olmayan arzularını tatmin etmeye yönelmektedir. Tonyukuk, bu entrikayı ve devleti tehdit eden bu tehlikeyi örtülü bir başkaldırıcı olan başarılı bir darbe hareketiyle giderir. İlerleyen Arap-İslâm baskısına karşı geçici bir adım olsa da, Tonyukuk'un Batı Türkistan'ı özellikle Soghd'u ele geçirmesi, yaşamındaki bu son etkin başarı, yazara göre, ona iki şey kazandırmıştır. Öncelikle Doğu Türkleri'nin imparatorluğunun batıdaki kardeşleri tarafından istila edilmesi tehlikesine son vermiştir. İkincisi,

Tonyukuk'a İltirîş'in oğullarının güvenini ve sadık bir orduyu kazandırmış, böylelikle de Bögü ile İnel ve yandaşlarının tasviyesi mümkün kılınmıştır.

Bilge Kağan'ın başa geçmesi ve yaşlı anlatıcının yol göstericiliğinde devlet işlerinin yürütülmesine devam edilmesi çağrısı ile yazıt sona ermektedir. Bu kitabe daha bulunmadan önce, Thomsen'in "Orhon Yazıtları" adlı eserinde ortaya koyduğu gibi, Çin kayıtları da gösteriyor ki Tonyukuk'a yapılan bu kuvvetli çağrı boşuna değildir.

Bu kısa özetle, var olan olanaklarla elde edilen en iyi metnin yayınlanmasıyla, dipnotlu bilimsel çevirisiyle ve İngilizce dilinde daha edebî kılınmaya çalışılan biçimiyle umuyoruz ki bu yazıtlar Kraliçesinin önemi, güzelliği ve onuru İngiliz ve Batılı yazarlara daha yakından tanıtılmış olur. Yazar burada eski Türk edebiyatının bir şaheserinin sözkonusu olduğunu Türk okurlar için de açıklığa kavuşturduğunu ummaktadır. Eğer yeni başkentleri Ankara'da çağdaş Türkler, Romalı Augustus'un kendileriyle bağdaşmayan şöhretli gölgesi altında yaşamak durumunda kalıyorlarsa, karşılığında pekâlâ başarıları en az Romalı'nunki kadar büyük, anlatımı ise çok daha güçlü olan atalarından birinin varlığını kıvançla gözler önüne serebilirler. Ne yazık ki bu arı Türk âbidesi Rusların doğuya yönelimlerinin sonucu olarak egemenlikleri altına aldıkları Moğol steplerinde kaderine terk edilmiştir.

METİN

Türkçe runik yazıları Amerika'da, kısmen de Avrupa'da sanki, tehlikeli ve zor ulaşılan içeriklerini anlamak için ancak kapalı, gizemli çevrelerin doğaüstü güçler tarafından edindikleri yeteneklerle çözebilecekleri büyümlü muammalar olarak görüldüler. Doğrusu okunmalarındaki güçlük yabana atılmamalı. Ne var ki, örneğin ilk ortaya çıkışı örgütleyici dehâsiyle Achamenişlerin en büyüğü I. Darius'a dayandırılan Eski Farsça çivi yazısı işaretlerinden daha zor değildir. Runik Türkçe alfabesinin 38 sembolü, bir de kelimeleri birbirinden ayırmaya yarayan bir kolon işareti vardır. Öte yandan Eski Farsça çivi işaretli yazısının oldukça karmaşık 36 sembolü ve bir kelime ayracı vardır. Sembollerin değişik yazıtlardaki biçim farklılaşması Türkçe'de Farsça'dan daha büyük görünmektedir. Buna karşılık, sembollerin netliği bir kez saptandıktan sonra, ki bu çoğunda olanak-

lıdır, bu durum dikkatli bir okuyucu için sorun oluşturmaz. Runik Türkçeyle yazılmış malzeme miktarı, kâğıt üzerine yazılmış olanları ve yeni yeni keşfedileni de dahil edilerek elde bulunduğu söylenebilecek Eski Farsça malzemedeki küçük bir oranda da olsa daha azdır. Öte yandan eski runik Türkçe yazıtlarda ele alınan insanlar, kavimler, durumlar ve olayların başka dillerdeki paralellerinin, özellikle Çince'dekilerin, Eski Farsça'nın bu anlamdaki paralelleri olan Asur-Babil, Yunan ve İbranî dillerindeki örneklere kıyasla hem daha bol ve hem de çok daha dakik ve geniş kapsamlıdır.

Bu yazıtlarda sözü geçen imparatorluklar ve olayların Amerikalı bir öğrenciyi büyük ölçüde ilgilendirmeyecek kadar uzakta cereyan ettiğini savunular çıkabilir. Böyle bir savın ne denli safsata olduğunu ortalama, tarafsız, mantıklı ve ulusal kökenine göre önyargı taşımayan Amerikalıya gösterebilmek için bir iki şeyi açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Eğer sorun zamansa, bu yazıtlar Hristiyanlık döneminin 700-750 yıllarına denk düşmektedir ki bu, Boniface ve Karl Martell'in yaşadığı dönemdir. Bunlar bize klasik Lâtin ya da Yunan döneminde yazılmış herhangi bir yazıttan daha yakın olduğu gibi, Mısır ya da Babil uygarlıklarına ilişkin kalburüstü olaylardan da bize bin ilâ dört bin yıl daha yakındır. Eğer sorun mekânsa, "antik yakın doğu" kavramı tarafından yanıtlanmamamız gerekir. Bu, yanıtıcı bir kavramdır. İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin yeri açısından payı doğruluk taşımaktadır. Amerika anakarasından ise "Yakın Doğu"ya olan uzaklıkla Mançurya, Moğolistan ve Baykal gölü arasında 120 derecelik bir boylam farkı vardır ve kimi ada ve yarım adalarımıza bu ikincileri daha yakın düşmektedir. Gerçek anlam ve önem açısından ise bizim için özellikle bugün çok büyük değer taşımaktadırlar. Kültürümüzün, dinimizin, bilimimizin bizlere değin doğrusal bir gelişme çizgisi izleyerek Filistin ve Attika bölgelerinden, Mısır'dan, Babil'den geldiği yanılığısı hâlâ geniş bir biçimde propaganda edilmektedir. Oysa böylesi bir süreklilik çizgisi yoktur. Biz bugün kendimizi nasıl görmek istiyorsak öyleyiz. Ve eğer bugün, dünyanın kaderini belirleyecek olan olayların olası bölgeleri arasında Türk ve Tatar topraklarının bir Arabistan, bir Bağdat ya da bir Kahire kadar sözü edilmiyorsa da, bu topraklarda Asya'nın kaderi, kapı komşumuzun kim olacağı belirlenmektedir. Sibiryadaki geniş ve verimli topraklarının ötesinde, Rusya, basınıımız ve hükümetimizin sessizliği altında Türkistan, Sinkiang, ve Dış-Moğolistan üye-

rine, ABD toprakları kadar büyük olan bu bölgeye, ağır eliyle bastırmaktadır. Bu arada biz, Çang Kai-Şek'in Çin'i içinde batıya doğru savaşarak ilerleyen genç Japonya'ya dehşet içinde bakmaya alıştırılıyoruz. Bu, bizim çıkarlarımız açısından örneğin bir Filistin isyanından daha ilgili bir konu gibi geliyor. Her ne kadar Filistin'e sahip olan ve olmaya devam etmek isteyen Arab'a, ya da orayı isteyen ve gereksinim duyan Yahudi'ye ya da imparatorluğunun çıkarları açısından orayı elinde tutması gereken İngiltere'ye sempati duyuyor olabilirsek de.

Bu bölgeye ilişkin bilgi edinmeye çalışan dürüst ve önyargısız Amerika'lı öğrencinin yolundaki zorluğun nedenleri başka yerde yatmaktadır. Temel sorun, okunabilir ve güvenilir metinlerin neredeyse elde edilemez olmalarından kaynaklanır. Bu, özellikle Tonyukuk kitabesi için geçerlidir. İlk kez Radloff tarafından, şu bilinen, zor ve pek de güven vermeyen biçimiyle 1899 yılında yayımlanmıştı (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge). Onun metni, hiç değiştirilmeden oldukça modern bir Türkçe baskıyla yeniden yayınlandı (Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936). Danimarkalılar, ki Wilhelm Thomsen sayesinde bu yazıtlara karşı bir sahiplenme ve görev taşımaktadırlar, önümüzdeki altı yıl herhangi bir basılı yayın yapmayacaklardır. Bu yüzden bu konuda yapılacak herhangi bir çalışmayı memnunlukla karşılayacaklardır.

Dolayısıyla yazar, burada, öğrencilerin kullanımına Tonyukuk üzerine yeni bir metin sunmaktadır. Bu metin, yazarın gözleri ve zihninin izin verdiği ölçüde Radloff'un atlasında yayınlanan zayıf fotoğraflar üzerinde yapılan incelemeler üzerine kurulmuştur. Münih Devlet Kütüphanesindeki kopyadan yararlanılmıştır; çünkü Şikago'da böyle bir kopya yoktur. Atlas, Ramstedt'in sonradan çektiği fotoğraflara dayanan Radloff'un metni ve notları Thomsen ve Ramstedt'in notlarıyla karşılaştırılarak kontrol edilmiştir. Yazar, bu fotoğrafları Kopenhag'da bulmayı ümit etmişse de kimyasal bir bozukluk nedeniyle bu fotoğrafların bir daha basılamayacak şekilde yokoldüğünü öğrenmiştir. Rusya Moğolistan'ı John D. Littlepage gibi insanların girişi için bile kilitli bir bölge olduğuna göre, burada ortaya konanlar, elde olanlar içinden en iyi ne yapılabilecekse ondan ibarettir.

